

Krzysztof Różański

Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu, Polska

e-mail: krzysztof.rozanski@up.poznan.pl

ORCID: 0000-0003-2467-6403

WYBRANE EKONOMICZNE UWARUNKOWANIA I PRAWNE ASPEKTY PROWADZENIA DZIAŁALNOŚCI PSZCZELARSKIEJ W POLSCE

SELECTED ECONOMIC CONDITIONS AND LEGAL ASPECTS OF CONDUCTING OF APICULTURAL ACTIVITY IN POLAND

Abstract

The apiculture activity plays a significant role in the European Union's economy and agriculture, mainly due to the functions performed by honey bees (*Apis mellifera*). Thanks to their efforts, more than 80% of crops and plants are pollinated worldwide. Bee's work is also used to produce products such as honey, royal jelly, propolis, pollen and beeswax, used in chemical, food, medical and pharmaceutical industries. Finally, conducting the apicultural activity contributes also to maintain a proper level of biodiversity of natural ecosystems. Unfortunately, many civilizational and economic transformations and other factors have strongly influenced the apicultural activity, leading to numerous threats to the apiculture sector and the bees. Considering that, it is vital to carry out scientific investigations concerning the apicultural activity, which may provide valuable insight into the ongoing debate regarding the possibility of improving the situation of that sector. In this context, particularly the role of economic and legal research seems to be crucial because, on the one hand, it helps to understand the current economic conditions which characterize the apicultural activity, and, on the other hand, allows us to assess

the current regulation and – as a result of that – to prepare a possible proposal for changes to the legislation concerning apiculture. Therefore, this paper aims to answer the following question: is the apicultural sector sufficiently supported and protected against risks related to apiculture, based on the current economic conditions and the existing regulation of apicultural activity.

KEYWORDS

beekeeping, apicultural activity, economic implications, legal aspects

SŁOWA KLUCZOWE

pszczelarstwo, działalność pszczelarska, ekonomiczne uwarunkowania, prawne aspekty

Pszczelarstwu, rozumianemu jako „działalność polegająca na chowie i hodowli pszczoł miodnych”¹ (*Apis mellifera*)², zostały poświęcone liczne publikacje z zakresu różnych dyscyplin naukowych³. Tematyka ta stała się również przedmiotem zainteresowania ekonomii i finansów oraz prawa⁴. Prowadzenie badań w ramach obu tych nauk jest uzasadnione m.in. ze względu na możliwość przeprowadzenia dokładnej oceny polskiego sektora pszczelarskiego i wskazania kierunków jego dalszego rozwoju gospodarczego, jak również sformułowania postulatów dotyczących ewentualnych zmian legislacyjnych w zakresie regulacji pszczelarstwa w polskim systemie prawnym.

¹ Definicję pszczelarstwa, jak również definicje innych, podstawowych kategorii pojęciowych związanych z pszczelarstwem zaproponował: R. Tomaszewski, *O bibliografii pszczelnictwa polskiego*, „Biblioteka” 2008, nr 12(21), s. 29 i n.

² Łaciński zwrot *Apis mellifera* stanowi odpowiednik wyrażenia „pszczoła miodna”. W artykule obie nazwy są stosowane zamiennie.

³ Tematyka pszczelarstwa poruszana jest w publikacjach m.in. z zakresu dziedzin: nauk humanistycznych (w ramach dyscyplin takich jak archeologia i historia), nauk rolnych (w ramach dyscyplin takich jak nauki leśne, rolnictwo i ogrodnictwo, weterynaria, zootechnika i rybactwo), czy też nauk ścisłych i przyrodniczych (w ramach takich dyscyplin jak nauki biologiczne, nauki o Ziemi i środowisku). Przykłady wszystkich reprezentantów wyżej wymienionych dziedzin nauk i dyscyplin naukowych wykracza poza ramy niniejszego opracowania, niemniej warto w tym kontekście zwrócić uwagę na dorobek: J. Banaszaka, K. Pohoreckiej, J. Prabuckiego, P. Semkiwa czy też J. Wilde.

⁴ W ramach dziedziny nauk społecznych w zakresie dyscypliny naukowej ekonomia i finanse można wskazać prace m.in. A. Borkowskiej, B. Majewskiej-Madras, czy też J. Majewskiego, zaś w kontekście nauk prawnych tematykę pszczelarstwa w swoich publikacjach poruszają m.in. Z. Witkowski i K. Różański.

Dokonanie bowiem charakterystyki uwarunkowań zarówno ekonomicznych, jak i prawnych aspektów prowadzenia działalności pszczelarskiej w Polsce może bowiem przyczynić się do przygotowania rozwiązań mających na celu podjęcie próby przeciwdziałania licznym zagrożeniom dla jej dalszego funkcjonowania, które wystąpiły w XX i XXI w.⁵ Na te ostatnie składają się czynniki o charakterze gospodarczym (zmniejszanie się opłacalności wytwarzania produktów pszczelarskich, niewystarczające formy wsparcia podmiotów prowadzących działalność pszczelarską), biologicznym (zagrożenia w postaci zróżnicowanych chorób i pasożytów pszczół miodnych, migracje do Europy gatunków inwazyjnych stanowiących zagrożenie dla *Apis mellifera*), chemicznym (stosowanie w rolnictwie środków ochrony roślin), środowiskowym (zanikanie naturalnych siedlisk występowania pszczół w związku z rozwojem przemysłu, zmiany klimatyczne, zmniejszanie się stopnia różnorodności biologicznej), społeczno-demograficznym (zaawansowana struktura wiekowa pszczelarzy, brak dopływu tzw. młodej generacji rolników, migracje pszczelarzy do sektora przemysłowego i usług)⁶.

Celem artykułu jest udzielenie odpowiedzi na pytanie: czy w oparciu o aktualne uwarunkowania ekonomiczne i obowiązujące regulacje dotyczące działalności pszczelarskiej w Polsce działalność ta jest w odpowiedni sposób chroniona i wspierana przed licznymi wyzwaniami, które zagrażają jej dalszemu funkcjonowaniu?

Podejmując rozważania, warto w tym miejscu odnieść się do pojęcia „działalność pszczelarska” zawartego w tytule niniejszego artykułu. W prawie polskim, w przeciwieństwie do prawa włoskiego, nie występuje definicja legalna wyrażenia „działalność pszczelarska”⁷. Termin ten jest jednakże stosowany w języku prawnym. W ustawie z dnia 20 grudnia 1990 r. o ubezpieczeniu społecznym rolników⁸ ustawodawca wymienia bowiem działalność pszczelarską jako jeden z rodzajów działalności rolniczej, obok ogrodniczej, sadowniczej i rybnej⁹. Z kolei w ustawie z dnia 26 kwietnia 2001 r. o rentach strukturalnych w rolnictwie¹⁰ do działalności rolniczej nie zalicza się działalności w zakresie produkcji pszczelarskiej i leśnej¹¹.

⁵ Deloitte, *Evaluation of the CAP measures related to apiculture. Agriculture and Rural Development DG Final Report*, 2013, s. 37–43.

⁶ *Ibidem*; M. P. Chauzaut, L. Cauquil, L. Roy, S. Franco, P. Hendrix, M. Ribiere-Chabiert, *Demographics of the European Apicultural Industry*, „Plos ONE” 2013, No 8, s. 1 i n.

⁷ W prawie włoskim działalność pszczelarska została zdefiniowana w art. 2 ust. 1 ustawy o pszczelarstwie nr 313 z dnia 24 grudnia 2004 r. Legge n. 313 del 24 dicembre 2004 – Disciplina dell’apicoltura, „Gazzetta Ufficiale Italiana” (dalej: GUI) z dnia 31 grudnia 2004 r., nr 306, z późn. zm.

⁸ Tekst jedn. Dz.U. z 2021 r., poz. 266, z późn. zm.; dalej: u.u.s.r.

⁹ Art. 6 pkt 3 u.u.s.r.

¹⁰ Tekst jedn. Dz.U. z 2018 r., poz. 872; dalej: u.r.s.r.

¹¹ Art. 2 pkt 3 u.r.s.r.

W świetle przeprowadzonej analizy występowania tego wyrażenia w aktach prawnych, dalsze wywody należałoby poprzedzić odwołaniem się do znaczenia pojęcia „działalność rolnicza”. Jak twierdzi R. Budzinowski, jest to bowiem termin z punktu widzenia agrarystów o najszerszym zakresie, pozwalający uporządkować inne podstawowe kategorie pojęciowe prawa rolnego, takie jak gospodarstwo rolne, producent rolny, czy też produkty rolne¹². By można było mówić o działalności rolniczej, konieczne jest istnienie odpowiednio zorganizowanego zespołu instrumentów (gospodarstwa rolnego) oraz podmiotu, który tę działalność prowadzi (producenta rolnego), zaś efekt tej działalności stanowią produkty rolne.

Niemalże *per analogiam* rozważania te można odnieść do pojęcia działalności pszczelarskiej. W piśmiennictwie prawniczym wskazuje się bowiem, że działalność tę można ująć jako „zespół czynności prawnych i faktycznych, które podejmowane są przez podmioty zajmujące się chowem i hodowlą pszczół w ulach, w stosunku do pszczół, uli oraz produktów pszczelich¹³. Aby zatem możliwe okazało się jej prowadzenie, potrzebny jest niewątpliwie podmiot, który by tę działalność prowadził (producent pszczelarski), jak również zespół instrumentów pozwalających na organizację jego pracy (np. gospodarstwo pasieczne, a w jego ramach pasieki z ulami)¹⁴. Niemniej jednak pojęcia działalności rolniczej nie można odnieść w stosunku do terminu „działalność pszczelarska” *in extenso*. Pomiędzy niniejszymi kategoriami pojęciowymi występują bowiem pewne odrębności.

Po pierwsze, pewne różnice pojawiają się, jeżeli chodzi o efekty tych działalności. Otóż, rezultat prowadzenia działalności pszczelarskiej będzie stanowić zarówno produkcja produktów pszczelarskich, takich jak: miód, pyłek kwiatowy, wosk pszczeli, propolis, czy też mleczko pszczele¹⁵, jak i usługa środowiskowa, jaką jest niewątpliwie zapylanie przez *Apis mellifera* roślin dzikich i uprawnych,

¹² R. Budzinowski, *Prawne pojęcie działalności rolniczej*, (w:) R. Budzinowski (red.), *Prawo i administracja*, t. II, Piła 2003, s. 167.

¹³ M. Czech, *Definicje podstawowych pojęć z zakresu bartnictwa*, (w:) E. K. Czech (red.), *Prawne aspekty prowadzenia działalności bartnej. Wybrane zagadnienia*, Białystok 2015, s. 53.

¹⁴ Warto podkreślić, że w literaturze przedmiotu pojawiają się poglądy co do możliwości prowadzenia działalności pszczelarskiej poza gospodarstwem pasiecznym, często nawet bez ziemi rolnej, stanowiącej jeden z podstawowych atrybutów klasycznie pojmowanego pojęcia działalności rolniczej. Zob. więcej: M. Knecht, *Pasieka miejska – wybrane aspekty prawne*, „Przegląd Sądowy” 2019, nr 7–8, s. 90 i n.; A. Bielska-Brodziak, A. Haładyj, J. Trzewik, *Lokalizacja pni pszczelich na tle regulacji prawa administracyjnego i prawa cywilnego*, „Studia Prawnoustrojowe” 2017, nr 37, s. 145 i n.; E. K. Czech, M. Kropiewnicka, D. Ostrowski, *Poradnik. Prawne aspekty prowadzenia działalności bartnej. Zagadnienia wybrane w pytaniach i odpowiedziach*, Białystok 2016, s. 9 i n.

¹⁵ Produkty wchodzące w skład unijnego sektora pszczelarskiego zostały wymienione w części XXII załącznika nr 1 do rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1308/2013 z dnia 17 grudnia 2013 r. ustanawiającego wspólną organizację rynków produktów rolnych oraz uchylającego rozporządzenia Rady (EWG): nr 922/72 (EWG), nr 234/79 (WE), nr 1037/2001 (WE) i nr 1234/2007 (WE) (Dz.Urz. UE L nr 347 z 2013 r., s. 671).

która to usługa przekłada się na kształtowanie odpowiedniego poziomu bezpieczeństwa żywnościowego¹⁶ i bioróżnorodności dla Polski¹⁷. Oprócz klasycznego rezultatu prowadzenia działalności rolniczej, jakim jest wytwarzanie produktów rolnych, w przypadku pszczelarstwa dochodzi więc jeszcze jeden efekt w postaci zapylania roślin entomofilnych.

Po drugie, nie sposób prowadzić działalności pszczelarskiej bez podstawowego atrybutu, bez którego nie byłoby możliwe funkcjonowanie pszczelarstwa, a więc bez pszczół miodnych¹⁸. Korzystanie z pracy tych owadów jest warunkiem *sine qua non* wykonywania tej działalności. W niektórych regionach świata w związku z systematycznym spadkiem populacji *Apis mellifera* konieczne jest ręczne zapylanie roślin dzikich i uprawnych¹⁹, jak również podejmowane są próby konstruowania prototypów tzw. sztucznych pszczół²⁰. Nie jest jednakże możliwe zakwalifikowanie tego rodzaju działań jako pszczelarstwa, rozumianego jako jeden z rodzajów działalności rolniczej. Po trzecie, należy mieć na uwadze, że działalność wytwórcza w rolnictwie może być kwalifikowana jako działalność gospodarcza, a prowadzący ją rolnik może zyskać miano podmiotu gospodarczego²¹. Samo bowiem wyłączenie stosowania przepisów ustawy z dnia 6 marca 2018 r. – Prawo przedsiębiorców²² w stosunku do działalności wytwórczej w rolnictwie nie oznacza, że działalność rolnicza nie może zostać zaklasyfikowana jako działalność gospodarcza²³. Warto w tym miejscu zaznaczyć, że odmiennność statusu przedsiębiorcy w prawie prywatnym i publicznym powoduje, że te same

¹⁶ Zob. J. Majewski, *Rola owadów zapylających w zapewnieniu bezpieczeństwa żywnościowego Polski*, „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu” 2017, t. XIX, z. 3, s. 183 i n.

¹⁷ Por. P. De la Rúa, R. Jaffé, R. Dall’Olio, I. Muñoz, J. Serrano, *Biodiversity, conservation and current threats to European honeybees*, „Apidologie” 2009, Vol. 40, nr 3, s. 163–184; J. Majewski, *Problem wyceny zapylania jako usługi środowiskowej*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu” 2016, nr 450, s. 22 i n.; J. Banaszak, T. Cierznia, *Ekonomiczne efekty zapylania roślin uprawnych przez pszczołę miodną i dziko żyjące pszczołowate (apoidea)*, „Polskie Towarzystwo Przyrodników im. Kopernika: Kosmos” 1995, nr 44(1), s. 47 i n.

¹⁸ Więcej informacji o statusie prawnym pszczoły można znaleźć w następujących publikacjach: A. Bielska-Brodziak, M. Drapalska-Grochowicz, M. Suska, *Pszczoły miodne w prawie miejscowym*, „Studia Prawnicze KUL” 2019, nr 3, s. 22 i n.; B. Hofmański, *Kwalifikacja prawno-rzeczowa roju pszczół i jego składników według kodeksu cywilnego*, „Nowe Prawo” 1989, nr 6–7, s. 82 i n.

¹⁹ U. M. A. Partap, T. E. J Partap, H. E. Yonghua, *Pollination failure in apple crop and farmers’ management strategies in Hengduan Mountains, China*, „Acta Horticulturae” 2001, No 561, s. 225–230.

²⁰ J. Balicki, P. Dryja, W. Korlubi, M. Tyszk, *Metody zwiększania dostępności i efektywności informatycznej infrastruktury w inteligentnym mieście*, „Współczesna Gospodarka” 2017, t. 8, nr 3, s. 1–12.

²¹ Tak: R. Budzinowski, *Status prawny rolnika jako przedsiębiorcy (zagadnienia wybrane)*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2002, R. LXIV, z. 3, s. 111–120.

²² Tekst jedn. Dz.U. z 2021 r., poz. 162; dalej: u.p.p.

²³ Zob. art. 6 ust. 1 pkt 1 u.p.p.

podmioty w dziedzinie prawa prywatnego mogą być uznane za przedsiębiorców, a na gruncie prawa publicznego już nie²⁴. W praktyce możliwe będzie zatem niekiedy zakwalifikowanie działalności pszczelarskiej wyłącznie jako działalności rolniczej, niekiedy wyłącznie jako działalności gospodarczej, a w jeszcze innych sytuacjach jako działalności wytwórczej w rolnictwie, która stanowi jeden z rodzajów działalności gospodarczej²⁵.

Podsumowując dotychczasowe rozważania, zasadne zdaje się podjęcie próby sformułowania definicji działalności pszczelarskiej, które to pojęcie – jak zostało wykazane w poprzednich akapitach – różni się nieco od pojęcia działalności rolniczej. W świetle powyższych uwag działalność pszczelarską można by ująć jako działalność polegającą na chowie i hodowli pszczoł miodnych, prowadzoną przez producenta pszczelarskiego, za pomocą odpowiednio zorganizowanych instrumentów, której efekt stanowi z jednej strony wytwarzanie produktów pszczelarskich, z drugiej zaś zapylanie przez pszczoły roślin entomofilnych.

Tak zdefiniowane pojęcie działalności pszczelarskiej niejako ułatwia przeprowadzenie dalszych wywodów dotyczących ekonomicznych uwarunkowań jej prowadzenia. Na wstępie warto wrócić do zapylania i znaczenia, jakie ono pełni dla rolnictwa i rozwoju obszarów wiejskich, oraz wpływu, jaki wywiera na bezpieczeństwo żywnościowe i środowisko naturalne zarówno w Unii Europejskiej, jak i w Polsce. Pszczoły z gatunku *Apis mellifera* zapylają bowiem ponad 80% roślin uprawnych na świecie²⁶. Szacuje się, że wkład pszczoł miodnych w rolnictwo unijne wynosi ok. 22 mld euro²⁷, z tego w polskie – ok. 1,5 mld euro²⁸.

W krajowym sektorze pszczelarskim od zapylania dokonywanego przez te owady uzależnione są plony licznych roślin uprawnych, zaś wartość roślin użytkowanych dzięki zapylaniu jest, według różnych szacunków, od kilku- do stukrotnie większa niż wartość produktów wytwarzanych przez te owady²⁹. W Polsce zapylania wymagają m.in. rośliny sadownicze, krzewy owocowe, plantacje

²⁴ I. Hasińska, *Ewolucja od rolnika indywidualnego ku przedsiębiorcy rolnemu. Uwagi na tle statusu prawnego rolnika i spółki cywilnej*, „Przegląd Prawa Rolnego” 2017, nr 2, s. 115.

²⁵ W świetle ustawy – Prawo przedsiębiorców. Wyłączenie zastosowania art. 6 ust. 1 pkt 1 u.p.p. nie oznacza, że działalność wytwórcza w rolnictwie nie może zostać zaklasyfikowana jako jeden z rodzajów działalności gospodarczej. Więcej na temat zależności między działalnością rolniczą a działalnością gospodarczą zob. np.: A. Szymecka, *Rolnik to też przedsiębiorca – zagadnienia prawne*, (w:) K. Duczkowska-Małysz, A. Szymecka (red.), *Wokół trudnych problemów globalnego rozwoju obszarów wiejskich, gospodarki żywnościowej u rolnictwa*, Warszawa 2009, s. 98–105.

²⁶ B. Madras-Majewska, J. Majewski, *Zmiany w światowym pszczelarstwie z uwzględnieniem miejsca Polski*, „Problemy Rolnictwa Światowego” 2008, t. 4 (XIX), s. 281.

²⁷ Oficjalna strona Komisji Europejskiej – Bezpieczeństwo żywności, https://ec.europa.eu/food/animals/live-animals-trade-imports/honey-bees_en (dostęp: 11.05.2021 r.).

²⁸ Zob. J. Majewski, *Pszczoły w biogospodarce – znaczenie i wartość ekonomiczna*, „Roczniki Naukowe SERiA” 2016, t. 18, z. 4, s. 172–177.

²⁹ J. Majewski, *Pszczelarstwo w Polsce – wybrane problemy ekonomiczne*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu” 2021, nr 246, s. 209.

trwałe, rzepak i gryka³⁰. Coroczne korzyści dla rolnictwa z tego tytułu dla rzepaku wynoszą ok. 600–700 mln zł, natomiast dla upraw sadowniczych osiągają wysokość nawet ponad 3 mld zł³¹. W piśmiennictwie podnosi się, że obecna liczba rodzin pszczelich jest około dwukrotnie niewystarczająca dla zapylania roślin uprawnych znajdujących się na obszarze Polski³². Przyczynia się to do uzyskiwania przez rolników mniejszych plonów oraz gorszej jakości zbiorów. Warto jednak nadmienić, że liczba rodzin pszczelich w Polsce systematycznie rośnie. Zgodnie z danymi udostępnionymi przez Inspekcję Weterynaryjną, w Polsce w 2020 r. znajdowało się ok. 1,77 mln rodzin pszczelich³³. W porównaniu do 2019 r. został odnotowany wzrost w liczbie kolonii pszczelich o 5,2%³⁴.

Jak do tej pory w Polsce nie wykorzystywano i nadal nie wykorzystuje się pracy pszczół w celu prowadzenia intencjonalnego zapylania pól uprawnych³⁵. W ramach takiego rozwiązania przedsiębiorcy rolni mogliby uzyskiwać m.in. wyższe plony, natomiast producenci pszczelarscy zyskaliby szansę na zdywersyfikowanie źródeł dochodów związanych z prowadzeniem działalności pszczelarskiej w postaci wpływów związanych z udostępnieniem pszczół pod zapylanie roślin uprawnych. Taka forma współpracy pomiędzy producentami rolnymi a pszczelarskimi z powodzeniem funkcjonuje chociażby w Stanach Zjednoczonych w formie tzw. kontraktów na zapylanie (*pollination contracts*)³⁶. W Polsce, m.in. w związku ze stosunkowo słabo rozbudowaną strukturą pszczelarstwa wędrownego (w porównaniu do innych państw Unii Europejskiej, takich jak chociażby Włochy i Hiszpania)³⁷, takie rozwiązanie jak do tej pory nie przyjęło

³⁰ J. Majewski, *Pszczelarstwo i jego rola dla rolnictwa polskiego*, „Roczniki Nauk Rolniczych. Seria G” 2010, t. 97, z. 4, s. 127.

³¹ P. Semkiw, *Pszczelarstwo w Unii Europejskiej*, „Pszczelarstwo” 2007, nr 8, s. 10; A. Bórowska, *Stan i perspektywy rozwoju pszczelarstwa w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem miódów regionalnych*, „Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie. Problemy Rolnictwa Światowego” 2011, t. 11(26), z. 4, s. 37.

³² J. Majewski, *Pszczelarstwo jako czynnik wpływający na konkurencyjność w rolnictwie*, „Stowarzyszenie Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu. Roczniki Naukowe” 2008, t. X, z. 4, s. 256.

³³ P. Semkiw, *Raport. Sektor pszczelarski w Polsce w 2020 roku*, Puławy 2020, s. 2.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ Z kolei jak wykazuje Z. Kołtowski, w krajach wysokorozwiniętych znaczna część dochodów pszczelarzy pochodzi z wynajmu rodzin pszczelich do zapylania roślin uprawnych. Tak za: Z. Kołtowski, *Znaczenie pszczoły miodnej w zapylaniu roślin entomofilnych*, „Pasięka” 2007, nr 2, s. 36–40.

³⁶ Zob. więcej: E. Mader, M. Spivak, E. Evans, *Managing Alternative Pollinators. A handbook for Beekeepers, Growers and Conservationists*, Ithaca 2010, s. 9–14.

³⁷ Por. L. Costato, *La disciplina dell'apicoltura*, „Rivista di Diritto Agrario” 2015, R. LXXIV, nr 1, s. 116 i n.; J. C. Salvachua Gallego, *La transhumancia en apicultura*, „Hojas Divulgadas” 1989, No 15, s. 37.

się. W rezultacie pszczelarze najczęściej nie uzyskują przychodów z tego tytułu, a często sami płacą za możliwość postawienia uli przy plantacjach roślin³⁸.

Warto podkreślić, że podstawowym źródłem przychodów z krajowej działalności pszczelarskiej jest zatem sprzedaż produktów wytworzonych przez *Apis mellifera*, w tym głównie miodu. W związku z pandemią COVID-19 krajowe pasieki w 2020 r. wyprodukowały jedynie 12,7 tys. ton miodu, co oznacza, że jego produkcja była niższa o 5,4 tys. ton niż w 2019 r. i o około 9,6 tys. ton w stosunku do 2018 r.³⁹. Jak wskazuje J. Majewski, na opłacalność działalności wytwórczej w tym zakresie zasadniczy wpływ wywierają takie czynniki jak wielkość produkcji miodu, koszty jego wytworzenia oraz ceny zbytu, a z kolei na ceny zbytu miodu oddziałują czynniki takie jak jego jakość oraz odmiana⁴⁰. Z przeprowadzonych badań wynika, że roczny dochód netto z pasieki, przyjmując, że pszczelarz posiada 200 pni pszczelich, wyniósłby w przypadku sprzedaży miodu przedsiębiorstwom skupowym od ok. 1 tys. do 18 tys. zł, zaś w przypadku sprzedaży bezpośredniej od 21 do ponad 50 tys. zł⁴¹. Jeżeli chodzi natomiast o wydajność produkcji, to w krajowym sektorze pszczelarskim jedna rodzina pszczela w ciągu roku wytwarza średnio 20 kg miodu, natomiast w przypadku produkcji miodu na masową skalę w pasiekach przemysłowych jedna rodzina pszczela może wyprodukować do 40 kg miodu rocznie⁴².

Krajowe pszczelarstwo charakteryzuje ponadto rozdrobnienie produkcji (ok. 97% gospodarstw pszczelarskich w Polsce stanowią pasieki małe lub średnie liczące mniej niż 80 rodzin pszczelich) oraz zaawansowana struktura demograficzna sektora pszczelarskiego (pszczelarze poniżej 35. roku życia stanowią 1/10 ogółu zarejestrowanych w Polskim Związku Pszczelarskim)⁴³. Rozwojowi krajowego sektora pszczelarskiego nie sprzyja również fakt, że pszczelarstwo stanowi najczęściej rodzaj działalności „przekazywanej z pokolenia na pokolenie”⁴⁴, co utrudnia proces zmiany generacji w rolnictwie w kontekście dopływu „nowej” siły roboczej. Ponadto dane statystyczne wskazują, że z roku na rok

³⁸ B. Madras-Majewska, J. Majewski, *Produkcja i ceny miodu w badanych pasiekach w Polsce*, „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu” 2007, t. IX, z. 1, s. 210.

³⁹ P. Semkiw, *Raport...*, s. 7.

⁴⁰ Ceny miodów odmianowych, np. spadziowego bądź wrzosowego, mogą być o ponad 100% wyższe od cen miodu wielokwiatowego czy rzepakowego. Tak: J. Majewski, *Ekonomiczne aspekty produkcji pszczelarskiej w Polsce i UE*, (w:) J. Pawłowska-Tyszkó, A. Oler (red.), *III ogólnopolska konferencja. Szanse i wyzwania pszczelarstwa w Polsce*, Dobrcz 2017, s. 27–32.

⁴¹ J. Majewski, *Pszczelarstwo w Polsce...*, s. 217.

⁴² A. Borowska, *Production, consumption and foreign trade of honey in Poland in the years 2004 to 2015*, „Roczniki Naukowe Ekonomii rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich” 2016, t. 103, z. 4, s. 101.

⁴³ A. Borowska, *Stan i perspektywy rozwoju pszczelarstwa...*, s. 41.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 41, 42.

spada liczba podmiotów prowadzących działalność pszczelarską zarówno w Polsce, jak i w Europie⁴⁵.

Taka struktura polskiego pszczelarstwa nie wpływa pozytywnie na rentowność prowadzenia działalności pszczelarskiej. Jak bowiem twierdzi J. Majewski, uzyskanie satysfakcjonującego dochodu z działalności pszczelarskiej wymusza na pszczelarzu m.in. posiadanie odpowiedniej skali produkcji, prowadzenie pasieki wędrownej, jak również konfekcjonowanie i sprzedaż bezpośrednią produktów pszczelich⁴⁶. Jego oraz B. Madras-Majewskiej zdaniem, aby było możliwe utrzymanie się z tytułu wykonywania działalności pszczelarskiej, należałoby prowadzić pasiekę dużą, powyżej 100 rodzin pszczelich na kilku pasieczyskach, najlepiej wykorzystując wspomnianą gospodarkę wędrowną i dodatkowo sprzedając bezpośrednio produkty pszczele⁴⁷.

W tym kontekście warto zwrócić uwagę na zalety wykonywania działalności pszczelarskiej w formie pszczelarstwa transhumancyjnego⁴⁸. Prowadzenie pasieki wędrownej pozwala bowiem na wykorzystanie większej liczby pożytków, co z kolei przekłada się na wzrost wydajności miodowej pszczół⁴⁹. Badania wskazują, że produkcja miodu z pasiek wędrownych jest o 100%, a nawet więcej procent wyższa niż w przypadku pasiek stacjonarnych⁵⁰. Ponadto dodatkową korzyść stanowi możliwość pozyskania miodów odmianowych, które z reguły osiągają wyższe ceny na rynku niż miody wielokwiatowe.

Z powyższych rozważań i danych statystycznych wynika, że wyższe zyski z tytułu prowadzenia działalności pszczelarskiej osiągają zazwyczaj średni i duzi przedsiębiorcy pszczelarscy, którzy dysponują szeroką skalą produkcji produktów pszczelarskich, jak również odpowiednią infrastrukturą w postaci nowoczesnych gospodarstw pasiecznych. Należy jednakże mieć na uwadze, że jak wskazują badania, o ile w większych pasiekach produkcja jest opłacalna, to uzyskiwany dochód rolniczy netto jest z reguły niższy niż przeciętna płaca w innych działach gospodarki narodowej⁵¹. Krajowy sektor pszczelarski składa się natomiast głównie z małych gospodarstw pasiecznych, w ramach których pasieki liczą do 20 pni

⁴⁵ S. G. Potts, S. P. M. Roberts, R. Dean, G. Marris, M. A. Brown, R. Jones, P. Neumann, J. Settele, *Declines of managed honey bees and beekeepers in Europe*, "Journal of Apicultural Research" 2010, No 49(1), s. 15–22.

⁴⁶ J. Majewski, *Ekonomiczne aspekty produkcji pszczelarskiej w Polsce i UE*, (w:) J. Pawłowska-Tyszko, A. Oler (red.), *III ogólnopolska konferencja...*, s. 29.

⁴⁷ B. Madras-Majewska, J. Majewski, *Opłacalność i perspektywy produkcji miodu w Polsce*, (w:) H. Szoego Manteuffel, W. E. Tyner (red.), *Rolnictwo i gospodarka żywnościowa Polski w ramach Unii Europejskiej Problemy Rolnictwa Światowego*, Warszawa 2006, s. 67.

⁴⁸ Pszczelarstwo transhumancyjne to wyrażenie synonimiczne względem pszczelarstwa wędrownego. Więcej na ten temat: J. C. Salvachua Gallego, *La transhumancia en apicultura*, „Hojas Divulgadas" 1989, nr 15, s. 37 i n.

⁴⁹ J. Majewski, *Ekonomiczne aspekty produkcji pszczelarskiej...*, s. 30.

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ J. Majewski, *Pszczelarstwo w Polsce...*, s. 217.

pszczelich (stanowią one 60% ogółu wszystkich pasiek w Polsce)⁵². Statystyczny polski pszczelarz jest najczęściej osobą starszą, która pszczelarstwem zajmuje się amatorsko i hobbystycznie⁵³.

Należy jednak pamiętać, że na wysokość zysków z prowadzenia działalności pszczelarskiej wpływ wywierają także czynniki zewnętrzne. Istnieje silny związek pomiędzy poziomem produkcji miodu a lokalizacją pasieki oraz warunkami atmosferycznymi panującymi w danym roku w Polsce⁵⁴. Na sytuację ekonomiczną pszczelarzy poza czynnikami wewnętrznymi, zależnymi od pszczelarza, wpływają także inne czynniki zewnętrzne, na które pszczelarz nie ma wpływu lub wpływ ten jest ograniczony. Oprócz wymienionych powyżej zjawisk pogodowych można do nich zaliczyć także choroby pszczół, akty prawne regulujące status pszczelarstwa w Polsce, jak również powstanie szkód związanych np. z kradzieżą rodzin pszczelich, czy też niszczeniem uli pszczelich⁵⁵.

Z kolei jeśli chodzi o czynniki zachęcające do podejmowania działalności pszczelarskiej, to w piśmiennictwie wskazuje się na stosunkowo niskie koszty założenia pasieki⁵⁶. Ograniczają się one do kosztów zakupu uli, rodzin pszczelich, a także wiążą się z zakupem narzędzi i urządzeń do pracy przy pszczołach oraz pozyskiwania miodu⁵⁷. Wspomniane wydatki można obniżyć poprzez własnoręczną konstrukcję uli, czy też przez zakup sprzętu używanego.

Odnosząc się do zagadnień związanych z prawnymi aspektami prowadzenia działalności pszczelarskiej, należy zaznaczyć, że zostały one w pewnej mierze opisane już w piśmiennictwie⁵⁸. Dlatego też w niniejszych rozważaniach poruszone zostaną wybrane prawne aspekty pszczelarstwa, które pozwalają na określenie aktualnego statusu prawnego działalności pszczelarskiej w Polsce.

W tym kontekście dalsze rozważania należałoby rozpocząć od poczynienia pewnych uwag. Otóż, należy podkreślić, że ustawodawca krajowy nie przyjął jak do tej pory jednolitej regulacji sektorowej poświęconej pszczelarstwu. Poszczególne aspekty związane z wykonywaniem tej działalności zostały unormowane w zróżnicowanych aktach prawnych⁵⁹. Ponadto – jak zostało wykazane we

⁵² *Ibidem*.

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ M. Kobylińska, *Regionalne zróżnicowanie pszczelarstwa w Polsce*, „Wiadomości Statystyczne. The Polish Statistician” 2021, t. 66, nr 2, s. 25–38.

⁵⁵ J. Majewski, *Ekonomiczne aspekty produkcji pszczelarskiej w Polsce i UE*, (w:) J. Pawłowska-Tyszko, A. Oler (red.), *III ogólnopolska konferencja...*, s. 30.

⁵⁶ B. Madras-Majewska, J. Majewski, *Oplacalność i perspektywy produkcji miodu w Polsce*, (w:) H. Szoego Manteuffel, W. E. Tyner (red.), *Rolnictwo...*, s. 63.

⁵⁷ *Ibidem*.

⁵⁸ Zob. Z. Witkowski, *Gospodarka pasieczna w prawie polskim*, Klecza Dolna 2016; K. Żółty, *Podstawowe przepisy prawne weterynaryjne i sanitarne w pszczelarstwie*, Kraków 2006; K. Rozpara, *Wybrane zagadnienia prawne z pszczelarstwa*, Warszawa 1989.

⁵⁹ Do pszczelarstwa odnoszą się m.in. zarówno akty prawne dotyczące ochrony zwierząt, stosowania środków ochrony roślin, jak i np. przepisy Kodeksu cywilnego i Kodeksu karnego dotyczące odpowiednio ustalenia odpowiedzialności i prawa własności nad rojem pszczół, jak również

wstępie do niniejszego artykułu – do tej pory nie została wprowadzona nawet definicja legalna działalności pszczelarskiej. Taka sytuacja nie ułatwia opracowania jednolitej strategii ochrony pszczelarstwa i usprawnienia form wsparcia podmiotów prowadzących tę działalność⁶⁰.

Warto jednak mieć na uwadze fakt, że zgodnie z postanowieniami art. 1 pkt 1 ustawy z dnia 11 marca 2004 r. o ochronie zdrowia zwierząt oraz zwalczaniu chorób zakaźnych zwierząt⁶¹ pszczelarstwo stanowi jeden z rodzajów działalności nadzorowanej. Podjęcie tej działalności (w tym prowadzenie pasieki) jest możliwe po uprzednim zgłoszeniu zamiaru jej prowadzenia Powiatowemu Lekarzowi Weterynarii właściwemu ze względu na miejsce lokalizacji pasieki, a nie zamieszkania pszczelarza, czy usytuowania gospodarstwa pszczelarskiego.

Zagadnienie to wiąże się z kwestią wsparcia działalności pszczelarskiej. Pochodzi ono głównie ze środków Unii Europejskiej na skutek realizacji krajowych programów pszczelarskich⁶². Otóż, dotacją w tym zakresie mogą być objęci tylko pszczelarze zrzeszeni w organizacjach pszczelarskich, którzy legitymują się weterynaryjnym numerem identyfikacyjnym nadanym w związku z prowadzeniem działalności nadzorowanej dotyczącej pszczół lub wpisem do Rejestru Powiatowego Lekarza Weterynarii. W związku z powyższym, wsparciem nie są objęci tzw. pszczelarze amatorzy zajmujący się pszczelarstwem na własny użytek.

Pszczelarstwo ponadto w niektórych sytuacjach może zostać zakwalifikowane jako jeden z działów specjalnych produkcji rolnej⁶³. Nie każdy właściciel pasieki jest zwolniony z obowiązków fiskalnych. W przypadku podmiotów o liczbie pni wynoszącej 81 lub więcej zachodzi potrzeba opłacenia podatku dochodowego⁶⁴.

odpowiedzialności za pożądenia. Więcej na ten temat: Z. Witkowski, *Ochrona prawna pszczół w Polsce*, Klecza Dolna 2018, s. 1 i n.

⁶⁰ Na brak przyjęcia jakiegokolwiek strategii dotyczącej rozwoju pszczelarstwa w Polsce zwróciła uwagę Najwyższa Izba Kontroli: Informacja o wynikach kontroli. Wsparcie pszczelarstwa w Polsce, Najwyższa Izba Kontroli 2017, nr ewid. 27/2017/P/16/044/KRR, s. 17, <https://www.nik.gov.pl/kontrola/P/16/044/> (dostęp: 22.01.2021 r.).

⁶¹ Tekst jedn. Dz.U. z 2020 r., poz. 1421.

⁶² Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1308/2013 z dnia 17 grudnia 2013 r. ustanawiające wspólną organizację rynków produktów rolnych oraz uchylające rozporządzenia Rady (EWG) nr 922/72, (EWG) nr 234/79, (WE) nr 1037/2001 i (WE) nr 1234/2007 i rozporządzenia wykonawcze do niego w zakresie pszczelarstwa: rozporządzenie delegowane Komisji (UE) 2015/1366 z dnia 11 maja 2015 r. uzupełniające rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1308/2013 w odniesieniu do pomocy w sektorze pszczelarstwie (Dz.Urz. UE L nr 211 z 2015 r., s. 3); rozporządzenie wykonawcze Komisji (UE) 2015/1368 z dnia 6 sierpnia 2015 r. ustanawiające zasady stosowania rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1308/2013 w odniesieniu do pomocy w sektorze pszczelarstwie (Dz.Urz. UE L nr 211 z 2015 r., s. 9, z późn. zm.).

⁶³ Ustawa z dnia 26 lipca 1991 r. o podatku dochodowym od osób fizycznych (tekst jedn. Dz.U. z 2021 r., poz. 1128, z późn. zm.).

⁶⁴ Więcej na ten temat: J. Bieluk, *Działy specjalne produkcji rolnej*, Białystok 2013.

Przeprowadzone badania dotyczące wybranych uwarunkowań ekonomicznych i prawnych aspektów prowadzenia działalności pszczelarskiej wskazują na podstawowe mankamenty sektora pszczelarskiego w Polsce. Otóż, zarówno polscy przedsiębiorcy rolni, jak i producenci pszczelarscy nie wykorzystują szansy, jaką może stanowić pszczelarstwo wędrowne i tzw. umowy o zapyłanie, które to instytucje z powodzeniem funkcjonują chociażby w Stanach Zjednoczonych. Ponadto poprawa wyników krajowego sektora pszczelarskiego jest możliwa i zdaniem autora należałoby podjąć inwestycje zwiększające konkurencyjność branży pszczelarskiej oraz rozwijające kapitał ludzki, m.in. poprzez aktywizowanie tzw. rolników młodej generacji do podejmowania zatrudnienia w sektorze pszczelarskim. Należałoby się również zastanowić nad systemem wsparcia pszczelarstwa i jego opodatkowania, tak aby z pomocy mogli skorzystać również pszczelarze amatorzy, zaś podatkami zostaliby objęci wszyscy pszczelarze, proporcjonalnie do osiągniętych z tego tytułu przychodów.

REFERENCES

- Balicki J., Dryja P., Korłub W., Tyszką M., *Metody zwiększania dostępności i efektywności informatycznej infrastruktury w inteligentnym mieście*, „Współczesna Gospodarka” 2017, t. 8, nr 3
- Banaszak J., Cierzniać T., *Ekonomiczne efekty zapylania roślin uprawnych przez pszczołę miodną i dziko żyjące pszczołowate (apoidea)*, „Polskie Towarzystwo Przyrodników im. Kopernika: Kosmos” 1995, nr 44(1)
- Bielska-Brodziak A., Drapalska-Grochowicz M., Suska M., *Pszczoły miodne w prawie miejscowym*, „Studia Prawnicze KUL” 2019, nr 3
- Bielska-Brodziak A., Haładyj A., Trzewik J., *Lokalizacja pni pszczełich na tle regulacji prawa administracyjnego i prawa cywilnego*, „Studia Prawnoustrojowe” 2017, nr 37
- Bieluk J., *Działy specjalne produkcji rolnej*, Białystok 2013
- Borowska A., *Production, consumption and foreign trade of honey in Poland in the years 2004 to 2015*, „Roczniki Naukowe Ekonomii rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich” 2016, t. 103, z. 4
- Borowska A., *Stan i perspektywy rozwoju pszczelarstwa w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem miodów regionalnych*, „Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie. Problemy Rolnictwa Światowego” 2011, t. 11(26), z. 4
- Budzinowski R., *Prawne pojęcie działalności rolniczej*, (w:) R. Budzinowski (red.), *Prawo i administracja*, t. II, Piła 2003
- Budzinowski R., *Status prawny rolnika jako przedsiębiorcy (zagadnienia wybrane)*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2002, R. LXIV, z. 3
- Chauzaut M. P., Cauquil L., Roy L., Franco S., Hendrix P., Ribiere-Chabiert M., *Demographics of the European Apicultural Industry*, “Plos ONE” 2013, No 8

- Costato L., *La disciplina dell'apicoltura*, "Rivista di Diritto Agrario" 2015, R. LXXIV, nr 1
- Czech E. K., Kropiewnicka M., Ostrowski D., *Poradnik. Prawne aspekty prowadzenia działalności bartnej. Zagadnienia wybrane w pytaniach i odpowiedziach*, Białystok 2016
- Czech M., *Definicje podstawowych pojęć z zakresu bartnictwa*, (w:) E. K. Czech (red.), *Prawne aspekty prowadzenia działalności bartnej. Wybrane zagadnienia*, Białystok 2015
- De la Rúa P., Jaffé R., Dall'Olio R., Muñoz I., Serrano J., *Biodiversity, conservation and current threats to European honeybees*, "Apidologie" 2009, Vol. 40, nr 3
- Deloitte, *Evaluation of the CAP measures related to apiculture. Agriculture and Rural Development DG Final Report*, 2013
- Hasińska I., *Ewolucja od rolnika indywidualnego ku przedsiębiorcy rolnemu. Uwagi na tle statusu prawnego rolnika i spółki cywilnej*, "Przegląd Prawa Rolnego" 2017, nr 2
- Hofmański B., *Kwalifikacja prawnorzeczowa roju pszczół i jego składników według kodeksu cywilnego*, "Nowe Prawo" 1989, nr 6–7
- Knecht M., *Pasieka miejska – wybrane aspekty prawne*, "Przegląd Sądowy" 2019, nr 7–8
- Kobylińska M., *Regionalne zróżnicowanie pszczelarstwa w Polsce*, "Wiadomości Statystyczne. The Polish Statistician" 2021, t. 66, nr 2
- Kołtowski Z., *Znaczenie pszczoły miodnej w zapylaniu roślin entomofilnych*, "Pasieka" 2007, nr 2
- Mader E., Spivak M., Evans E., *Managing Alternative Pollinators. A handbook for Beekeepers, Growers and Conservationists*, Ithaca 2010
- Madras-Majewska B., Majewski J., *Oplacalność i perspektywy produkcji miodu w Polsce*, (w:) H. Szoego Manteuffel, W. E. Tyner (red.), *Rolnictwo i gospodarka żywnościowa Polski w ramach Unii Europejskiej Problemy Rolnictwa Światowego*, Warszawa 2006
- Madras-Majewska B., Majewski J., *Produkcja i ceny miodu w badanych pasiekach w Polsce*, "Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu" 2007, t. IX, z. 1
- Madras-Majewska B., Majewski J., *Zmiany w światowym pszczelarstwie z uwzględnieniem miejsca Polski*, "Problemy Rolnictwa Światowego" 2008, t. 4 (XIX)
- Majewski J., *Ekonomiczne aspekty produkcji pszczelarskiej w Polsce i UE*, (w:) J. Pawłowska-Tyszkó, A. Oler (red.), *III ogólnopolska konferencja. Szanse i wyzwania pszczelarstwa w Polsce*, Dobrez 2017
- Majewski J., *Problem wyceny zapylania jako usługi środowiskowej*, "Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu" 2016, nr 450
- Majewski J., *Pszczelarstwo i jego rola dla rolnictwa polskiego*, "Roczniki Nauk Rolniczych. Seria G" 2010, t. 97, z. 4
- Majewski J., *Pszczelarstwo jako czynnik wpływający na konkurencyjność w rolnictwie*, "Stowarzyszenie Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu. Roczniki Naukowe" 2008, t. X, z. 4
- Majewski J., *Pszczelarstwo w Polsce – wybrane problemy ekonomiczne*, "Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu" 2021, nr 246
- Majewski J., *Pszczoły w biogospodarce – znaczenie i wartość ekonomiczna*, "Roczniki Naukowe SERiA" 2016, t. 18, z. 4

- Majewski J., *Rola owadów zapylających w zapewnieniu bezpieczeństwa żywnościowego Polski*, „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu” 2017, t. XIX, z. 3
- Najwyższa Izba Kontroli: Informacja o wynikach kontroli. Wsparcie pszczelarstwa w Polsce, Najwyższa Izba Kontroli 2017, nr ewid.: 27/2017/P/16/044/KRR
- Partap U. M. A., Partap T. E. J., Yonghua H. E., *Pollination failure in apple crop and farmers' management strategies in Hengduan Mountains, China*, “Acta Horticulturae” 2001, No 561
- Potts S. G., S. P. M. Roberts, Dean R., Marriss G., Brown M. A., Jones R., Neumann P., Settele J., *Declines of managed honey bees and beekeepers in Europe*, “Journal of Apicultural Research” 2010, No 49(1)
- Rozpara K., *Wybrane zagadnienia prawne z pszczelarstwa*, Warszawa 1989
- Salvachua Gallego J. C., *La transhumancia en apicultura*, “Hojas Divulgadas” 1989, No 15
- Semkiw P., *Pszczelarstwo w Unii Europejskiej*, „Pszczelarstwo” 2007, nr 8
- Semkiw P., *Raport. Sektor pszczelarski w Polsce w 2020 roku*, Puławy 2020
- Szymecka A., *Rolnik to też przedsiębiorca – zagadnienia prawne*, (w:) K. Duczkowska-Małysz, A. Szymecka (red.), *Wokół trudnych problemów globalnego rozwoju obszarów wiejskich, gospodarki żywnościowej u rolnictwa*, Warszawa 2009
- Tomaszewski R., *O bibliografii pszczelnictwa polskiego*, „Biblioteka” 2008, nr 12(21)
- Witkowski Z., *Gospodarka pasieczna w prawie polskim*, Klecza Dolna 2016
- Witkowski Z., *Ochrona prawna pszczół w Polsce*, Klecza Dolna 2018
- Żółty K., *Podstawowe przepisy prawne weterynaryjne i sanitarne w pszczelarstwie*, Kraków 2006